

УДК 37.013.42:37.013.77

Олена Будник

СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНИЙ ДИСКУРС ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ВЧИТЕЛЯ

Соціально-економічна криза в Україні, складна військово-політична ситуація призводять до зростання кількості неблагополучних сімей, дітей-сиріт і напівсиріт, тенденційного збільшення у середовищі навчального закладу девіацій серед неповнолітніх. Акценти соціокультурного виховання учня частково зміщуються на професійну діяльність учителя. Сьогодні школу розглядають як відкриту соціально-педагогічну систему, тому їй відповідна діяльність у ній ґрунтується на співпраці у вирішенні проблем виховання всіх працівників: адміністрації, соціального педагога, психолога, вчителя, вихователя та ін. Водночас особливістю професійної діяльності педагога є не лише викладання ним навчальних предметів, а й виконання функцій класного керівника. Це створює практично необмежені можливості для психологічного діагностування дітей, вирішення конфліктних ситуацій, налагодження продуктивної роботи з їхніми батьками в аспекті розвитку обдарованості чи надання (за потреби) кваліфікованої соціально-педагогічної допомоги [1]. Отже, професіоналізм учителя в сучасному освітньому просторі потребує глибокого психологічного осмислення сутності соціально-педагогічної діяльності, її змісту, структури, організаційно-технологічних засад реалізації тощо.

У статті ми послуговуємо концептуальними положеннями діяльнісного підходу в психологічній науці таких учених, як Л. Виготський, А. Волков, Д. Ельконін, О. Леонтєв, С. Рубінштейн та ін. Методологічні аспекти професійно-педагогічної освіти відображені в наукових працях В. Андрущенка, Г. Васяновича, І. Зязюна, Н. Ничкало, С. Сисоєвої, Л. Хомич. Проблеми педагогіки соціалізації особистості як соціокультурного феномена вивчали О. Газман, М. Лукашевич, А. Мудрик, Г. Лактіонова, І. Рогальська-Яблонська, С. Савченко; діяльність учителя в психологічному та соціально-педа-

гогічному контексті – І. Бех, І. Зверєва, А. Капська, Г. Лактіонова, А. Мудрик, Н. Сейко, С. Харченко та ін.

Мета статті – здійснити психологічну характеристику професійної діяльності вчителя в соціально-педагогічному аспекті.

Особистість формується у взаємодії з навколишнім світом; у реальній діяльності людина не лише виявляється, а й формується (С. Рубінштейн) [12, с. 33]. Тому фундаментальне місце у психологічній науці відведено саме діяльності людини. Відтак її спрямованість, зміст, засоби, цілі, мотиви, предмет надзвичайно різноманітні, що породжує іноді суперечливі концепції багатовекторності окресленого поняття.

Вдаємось до окремих положень загальної теорії діяльності таких учених, як Л. Виготський, О. Леонтьєв, С. Рубінштейн, Д. Ельконін та інших, психолого-педагогічні праці котрих здебільшого спрямовані на вивчення власне діяльності, а не діяльності як процесу, в ході якого розвиваються особистісні цінності людини.

У радянській психології на основі діалектико-матеріалістичної філософії «буття, діяльність людини визначають її свідомість» С. Рубінштейн розробив принцип зв'язку свідомості та діяльності: «Формуючись у діяльності, психіка, свідомість у діяльності і проявляються» [14, с. 202]. Де що відмінною є теорія О. Леонтьєва, який вважав, що психіка, свідомість є невіддільною субстанцією діяльності, що розглядається як форма активності людини, спрямована на задоволення певних потреб. При цьому актуалізація її до діяльності зумовлена переживаннями внутрішнього дискомфорту, невдоволеності. На цьому тлі відбувається пошук предмета, здатного задовольнити людську потребу. Отже, за О. Леонтьєвим, під діяльністю розуміють форму вияву активності особистості, що керується відповідними мотивами, а одиницею аналізу діяльності виступає дія [6, с. 153]. Водночас дії особистості визначаються згідно з критеріями і мотивами, що їх зумовлюють, оскільки, на думку психолога, «діяльності без мотиву не буває», «невмотивована діяльність – це діяльність... з суб'єктивно та об'єктивно прихованим мотивом» [6, с. 153]. Діяльність трактують як дії – процеси, що детерміновані метою, та операції як способи здійснення дій, що співвідносяться з умовами їх реалізації.

Мета будь-якої діяльності – це її уявний кінцевий результат, представлений в ідеальній формі. Він завжди пов'язаний з її *об'єктом* і *предметом*. «Окремі конкретні види діяльності, – зауважує О. Леонтьєв, можна розрізняти за якою завгодно ознакою: формою, способом їх здійснення, їх емоційною напругою, часовою та просторовою характеристикою, фізіологічними механізмами тощо. Але найголовніше, що відрізняє одну

діяльність від іншої, полягає у відмінності їх предметів. Адже саме *предмет діяльності надає їй визначальної спрямованості*» [6, с. 153]. Отже, констатувальною характеристикою діяльності виокремлено її предметність, що виявляється у властивостях психічного відображення.

У сучасній психологічній науці *діяльність* характеризують як «динамічну систему взаємодій *суб'єкта* зі світом, у процесі яких відбувається виникнення і втілення в об'єкті психічного образу» та реалізація опосередкованих ним відносин *суб'єкта* у предметній дійсності [10, с. 92–93]. Отже, у психології, як і в філософії, основними характеристиками діяльності прийнято вважати предметність і суб'єктність.

Предметність виявляється в соціальній природі діяльності людини, котра керується певними цінностями, соціокультурними нормами, виконує загальноприйняті в суспільстві соціальні функції. Про розвиток предметного змісту діяльності йдеться в дослідженнях О. Леонтьєва: «Будь-яка діяльність має кільцеву структуру: аферентація – ефекторні процеси, що реалізують контакти з предметним середовищем, – корекція і збагачення з допомогою зворотних зв'язків вихідного аферентуючого образу» [7, с. 99]. Кільцевий характер процесів відображає саме взаємодію людини та середовища (в нашому випадку – соціального). Видатний психолог небезпідставно стверджує про зв'язок, тобто перехід «предмет – процес діяльності» та «діяльність – суб'єктивний продукт» [7, с. 99].

Суб'єктність діяльності виражається власною активністю особистості як суб'єкта, спрямованість якого детермінована потребами, мотивами, цілями, емоціями тощо. Так, С. Рубінштейн серед власне особистісних властивостей виокремлює ті, що зумовлюють суспільно значущу поведінку та діяльність людини, пріоритетне місце відводячи системі мотивів і завдань, які ставить перед собою людина, якостям характеру, що впливають на придатність до історично сформованих форм суспільно корисної діяльності [12, с. 33]. За С. Рубінштейном, «діяльність – це не лише зовнішнє діяння, а також позиція – стосовно людей, суспільства, котру людина всім своїм єством, яке проявляється та формується у діяльності, стверджує» [11, с. 537]. Цим самим учений наголошує на соціальності діяльності, в якій формується і розвивається людина як особистість.

Нам глибоко імponує позиція Б. Ломова, який *умотивованість і цілеспрямованість* вважає основними ознаками діяльності. «Мотив і мета утворюють своєрідний «вектор» діяльності, що визначає її спрямованість», адже «коли йдеться про мотиви діяльності людини, то йдеться про спонукання до діяльності, які суб'єктивно пережива-

ються. Для суб'єкта його мотив виступає як безпосередня спонукальна сила, безпосередня причина його поведінки» [8, с. 205–206].

Мету діяльності трактують як усвідомлений образ уявного результату, на досягнення якого спрямовуються дії людини. Оскільки мета визначає дію, а дія забезпечує досягнення мети, то в умовах діяльності (соціально-педагогічної) взаємозв'язок між метою і мотивами діяльності може реалізуватись у різних формах. Чітко усвідомлена суб'єктом діяльності мета, яка повністю ним приймається, слугує тією спонукою, що стимулює людину здійснювати конкретну діяльність. Тому мета, яка усвідомлюється, стає вищою регулятивною інстанцією, на основі якої базується функціональна єдність усіх компонентів діяльності [15, с. 83–84].

А. Волков наголошує на подвійній детермінації людської діяльності: біологічній і соціальній. Сутність першої виявляється у: 1) взаємодії на основі біологічно зумовлених потреб; 2) організації взаємодії відповідно до закономірностей зовнішньої реальності як просторово-часової цілісності; 3) реалізації взаємодії на основі біологічно зумовлених фізіологічних і нейрофізіологічних механізмів. *Соціальна детермінація* взаємодії людини із зовнішнім світом є відносно незалежною від біологічних потреб; відображенням у способах організації соціальної дійсності як особливого типу реальності, що протікає за своїми закономірностями; відсутністю жорсткого закріплення соціально детермінованих форм відношення біологічно обумовлених механізмів фізіологічних і нейрофізіологічних процесів [2, с. 127]. Водночас діяльність як соціально детермінована характеристика виступає відносно вільною від біологічної структури, оскільки орієнтована на цінності, закономірності та принципи соціальної сфери життєдіяльності. Діяльність людини залежить від її соціального статусу, місця в суспільстві, відповідних життєвих обставин. Отже, прогрес цивілізації є наслідком суспільної діяльності людини, а не результатом удосконалення її біологічної сутності.

У руслі нашого дослідження послуговуємося визначенням психологічної сутності загального поняття «Я соціальне», що «характеризує певний аспект взаємодії суспільства й особистості: 1) ті аспекти Я, що визначаються соціальними цінностями і впливом суспільства; 2) аспекти Я людини, які розмежовуються і легко сприймаються іншими людьми в соціальних взаєминах; 3) ті компоненти особистості, які індивід вважає важливими в соціальних взаємодіях; 4) загальні характеристики Я, які, на думку індивіда, сприймаються іншими» [10, с. 637–638].

Психологічну структуру професійної діяльності вчителя розглядаємо в руслі праксеологічного підходу до аналізу соціально-педагогічних

явищ. *Праксеологія* (грец. πράξις – діяння і «...логія») як «галузь соціологічних досліджень, яка вивчає методику розгляду різноманітних дій або сукупності дій з погляду становлення їх ефективності» [13, с. 405], є складовою теорії діяльності, що характеризує її динаміку в професійному контексті. Окреслене поняття введене в наукову термінологію польським філософом і логіком Т. Котарбінським [5].

Істотне зацікавлення для нашого дослідження становить розуміння *педагогічної праксеології*, сутність якої вбачають у практико зорієнтованому методологічному знанні про загальні принципи і способи раціональної та продуктивної педагогічної діяльності [4, с. 14]. У сучасній філософсько-психологічній науці цей термін використовують для окреслення напряму досліджень про загальні умови і методи раціональної діяльності людини, тобто як загальну методологію, що вивчає способи людської діяльності з погляду її ефективності. Сучасні вчені (І. Колеснікова, Є. Титова та ін.) до основних властивостей дій ефективної організації педагогічної діяльності відповідно до педагогічної праксеології відносять доцільність, цілеспрямованість, проєктивність, конструктивність, нормованість, технологічність, методичність, інструментальність, практичність, осмисленість [4, с. 27].

Соціально-педагогічна діяльність учителя за своєю природою повинна ґрунтуватися на гуманістичних пріоритетах із визнанням дитини як суб'єкта навчально-виховного процесу найвищою цінністю. Безумовно, особистісні та професійні якості педагога, його психологічна врівноваженість, глибокі знання методик діагностики та корекції поведінки учня, створення гуманних виховних міжособистісних взаємин у соціумі слугують запорукою ефективності цієї діяльності.

Зміст професійної діяльності вчителя в соціальному аспекті передбачає забезпечення соціально-виховного середовища, спрямованого на компенсацію несприятливого досвіду соціалізації учнів в умовах навчального закладу; соціально-педагогічну превентизацію дезадаптованих і соціально депривованих дітей; роботу з обдарованими дітьми; організацію спортивно-оздоровчої, дозвілєвої й інших видів соціальної активності школярів; консультативну допомогу батькам «проблемних» дітей; просвітницьку діяльність із пропаганди здорового способу життя, підвищення педагогічної культури батьківської громадськості.

Таким чином, у психологічній науці діяльність розглядається як ставлення активне, специфічно людське, що визначається соціальною природою людини. Професійну педагогічну діяльність визначають суб'єкт-суб'єктні та суб'єкт-об'єктні взаємовідносини, особливості її детермінації з боку біологічного, соціального, а також духовного. Сутнісними

характеристиками діяльності визнано її предметність і суб'єктність. Водночас поняття «діяльність» у соціально-педагогічному дискурсі тісно пов'язане з творчістю, соціальною комунікацією, практикою, духовними пріоритетами людини. У руслі нашого дослідження цінним є положення про визначальний вплив на становлення та розвиток особистості соціальної діяльності (О. Леонтьєв), яка носить багаторівневий характер (Б. Ананьєв) і розглядається як діяльність природного індивіда, суб'єкта, соціальної істоти, особистості.

Психологічну структуру професійної діяльності вчителя розглядаємо в контексті праксеологічного підходу до аналізу соціально-педагогічних явищ, що ґрунтується на вивченні умов, методів і способів її реалізації. Оскільки людина живе та розвивається в суспільстві, то чим вище вона піднімається у своєму соціальному і духовному становленні, тим більше зростає її значущість як особистості. Отже, важливою психологічною характеристикою людини є її активна цілеспрямована діяльність, що має на меті перетворення соціальної дійсності та професійне самовдосконалення.

Подальше дослідження окресленої проблеми вважаємо перспективним у соціально-педагогічному ракурсі в розробленні науково-методичного й організаційно-технологічного забезпечення вдосконалення навчально-виховного процесу в загальноосвітньому навчальному закладі, упровадження освітніх інновацій у різних напрямках професійної діяльності вчителя, зокрема соціально-психологічному.

Посилання:

1. Будник, О. Б. Професійна підготовка майбутніх учителів початкових класів до соціально-педагогічної діяльності: теорія і практика : моногр. / О. Б. Будник. — Дніпропетровськ : Середняк Т. К., 2014. — 484 с.
2. Волков, А. М. Деятельность : структура и регуляция. Психологический анализ / А. М. Волков, Ю. В. Микадзе, Г. Н. Солнцева. — М. : Изд-во Моск. Унта, 1987. — 216 с.
3. Казмиренко, В. Т. Социальная психология организаций : моногр. / В. Т. Казмиренко. — К. : МЗУУП, 1993. — 384 с.
4. Колесникова, И. А. Педагогическая праксеология: [учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений] / И. А. Колесникова, Е. В. Титова. — М. : Издательский центр «Академия», 2005. — 256 с.
5. Котарбинский, Т. Трактат о хорошей работе / Т. Котарбинский; пер. с польск. — М. : «Экономика», 1975. — 271 с.
6. Леонтьев, А. Н. Деятельность. Сознание. Личность / А. Н. Леонтьев // Избранные психологические произведения : в 2-х т. — Т. II. — М. : Педагогика, 1983. — С. 94-231.
7. Леонтьев, А. Н. Проблема деятельности в психологии / А. Н. Леонтьев // Вопросы философии. — 1972. — № 9. — С. 95-108.

8. *Ломов, Б. Ф.* Методологические и теоретические проблемы психологии / *Б. Ф. Ломов.* — М. : Наука, 1984. — 444 с.
9. *Поліщук, В. А.* Теорія і методика професійної підготовки соціальних педагогів в умовах неперервної освіти : автореф. ... д-ра пед. наук : 13.00.04 / *В. А. Поліщук* ; Тернопільський нац. пед. ун-т ім. В. Гнатюка. — Тернопіль, 2006. — 44 с.
10. Психологічний тлумачний словник найсучасніших термінів. — Х. : Прапор, 2009. — 672 с.
11. *Рубинштейн, С. Л.* Основы общей психологии / *С. Л. Рубинштейн.* — М., 1946. — 704 с.
12. *Рубинштейн, С. Л.* Теоретические вопросы психологии и проблема личности / *С. Л. Рубинштейн* // Вопросы психологии. — 1957. — № 3. — С. 30-38.
13. Словарь иностранных слов. — 16 изд., исп. — М. : Русский язык, 1988. — 624 с.
14. *Степанов, С.* Популярная психологическая энциклопедия / *С. Степанов.* — М. : Изд-во Эксмо, 2003. — 640 с.
15. *Хаккер, В.* Инженерная психология и психология труда / *Винфрид Хаккер.* — М. : Машиностроение, 1988. — 376 с.

References (transliterated and translated):

1. *Budnyk, O. B.* Profesiyna pidhotovka maybutnikh uchyteliv pochatkovykh klasiv do sotsialno-pedahohichnoyi diyalnosti: teoriya i praktyka : monohr. (Professional training of primary school teachers to social and educational activities: theory and practice: Monograph). Dnipropetrovsk, 2014. 484 p.
2. *Volkov, A. M., Mykadze, Yu. V., Solntseva, H. N.* Deyatel'nost' : struktura i reguliatsiya. Psikhologicheskiiy analiz (Activities: structure and regulation. Psychological analysis). Moscow, 1987. 216 p.
3. *Kazmirenko, V. T.* Sotsial'naya psikhologiya orhanizatsii : monohr. (Social psychology of organizations : Monograph.). Kiev, 1993. 384 p.
4. *Kolesnikova, I. A. & E. V. Titova* Pedagogicheskaya prakseologiya [ucheb. posobie dlya stud. vyssh. ped. ucheb. zavedeniy] (Educational praxeology [Tutorial for students of higher pedagogical institutions]). Moscow, 2005. 256 p.
5. *Kotarbinskiy, T.* Traktat o khoroshey rabote (Treatise on the good work) ; trans. from Polish. Moscow, 1975. 271 p.
6. *Leont'ev, A. N.* Deyatel'nost'. Soznanie. Lichnost' (Activities. Consciousness. Personality). // Selected psychological works : in 2 volumes: Vol. II. Moscow, 1983. P. 94–231.
7. *Leont'ev, A. N.* Problema deyatel'nosti v psikhologii (The problem of activity in psychology). // Issues of Philosophy, 1972. № 9. P. 95–108.
8. *Lomov, B. F.* Metodologicheskie i teoreticheskie problemy psikhologii (Methodological and theoretical problems of psychology). Moscow, 1984. 444 p.
9. *Polishchuk, V. A.* Teoriya i metodyka profesiynoyi pidhotovky sotsialnykh pedahohiv v umovakh neperervnoyi osvity : avtoref. ... d-ра пед. наук : 13.00.04 (Theory and methods of training social workers in terms of lifelong learning : Author's abstract of Dr. of Pedagogy Thesis ; V. Hnatiuk National Teachers' University of Ternopil. Ternopil, 2006. 44 p.
10. Psykholohichniy tлумachnyi slovnyk naysuchasnyshykh terminiv (Psychological Dictionary of modern terms). Kharkiv, 2009. 672 p.
11. *Rubinshtein, S. L.* Osnovy obshchei psikhologii (Principles of General Psychology). Moscow, 1946. 704 p.

12. *Rubinshtein, S. L.* Teoreticheskie voprosy psikhologii i problema lichnosti (Theoretical questions of psychology and the problem of identity). // *Issues of Psychology*, 1957. № 3. P. 30–38.
13. *Slovar' inostrannykh slov* (Dictionary of Foreign Words). Moscow, 1988. 624 p.
14. *Stepanov, S.* Populiarnaya psikhologicheskaya entsiklopediya (Popular psychological Encyclopedia). Moscow, 2003. 640 p.
15. *Khakker, V.* Inzhenernaya psikhologiya i psikhologiya truda (Engineering psychology and labour psychology). Moscow, 1988. 376 p.

Стаття надійшла до редакції 26.01.2015

Е. Будник

Социально-педагогический дискурс профессиональной деятельности учителя

В статье осуществлена психологическая характеристика профессиональной деятельности учителя в социально-педагогическом аспекте. Автор использует концептуальные положения деятельностного подхода в психологической науке таких ученых, как Л. Выготский, А. Волков, Д. Эльконин, А. Леонтьев, С. Рубинштейн и др. На основе праксеологического подхода к анализу педагогических явлений определено биологическую, социальную и духовную детерминированность этой деятельности. Понятие «деятельность» в социально-педагогическом дискурсе тесно связано с творчеством, социальной коммуникацией, практикой, духовными приоритетами человека. В статье использованы методологические положения исследования профессионально-педагогического образования, которые отражены в научных трудах отечественных ученых: В. Андрущенко, Г. Васяновича, И. Зязюна, Н. Ничкало, Л. Хомич и др. Акцентируется на актуальности развития личностных и профессиональных качеств педагога, его психологической уравновешенности, необходимости освоения методик диагностики и коррекции поведения ученика, создания гуманных межличностных отношений в социуме и тому подобное.

Ключевые слова: профессиональная деятельность учителя, социально-педагогическая деятельность, общепсихологическая теория деятельности, педагогическая праксеология.

О. Budnyk

Social and Educational Discourse of Teacher's Professional Activities

The article presents the psychological characteristics of teacher's professional activities in socio-pedagogical aspect. The author operates with conceptual statements of activity approach in psychological science developed by such sci-

entists as L. Vygotsky, A. Volkov, D. Elkonin, O. Leontiev, S. Rubinstein and others. On the basis of praxeological approach to the analysis of pedagogical phenomena the author has stated biological, social and spiritual determinancy of this activity. The concept of «activity» in socio-pedagogical discourse is closely connected with person's creative work, social communication, training, and spiritual priorities. The article considers methodological statements of professional and pedagogical education, revealed in scientific works of such Ukrainian scientists, as V. Andrushchenko, H. Vasianovych, I. Ziazium, N. Nychkalo, L. Khomych and others. The accent is put on the actuality of the development of personal and professional qualities of a teacher, his/her psychological steadiness, necessity of learning of methodologies of diagnostic and correction of pupil's behavior, establishing human relations in social life etc.

Key words: professional work of teachers, social and educational work, general psychological theory of activity, educational praxeology.

Рецензент – доктор педагогічних наук,
професор Л. О. Хомич